

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.32782/392254>

Чабаненко М. М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

НОРМИ АГРАРНОГО ПРАВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

AGRARIAN LAW RULES: GENERAL CHARACTERISTICS

Стаття присвячена дослідженню істотних ознак норм аграрного права. На їх основі дається визначення поняття норм аграрного права. Автор особливо підкреслює системний характер норм аграрного права, їх зв'язок з іншими елементами галузі аграрного права. Визначено критерій віднесення норм права до аграрно-правовим нормам. Розглянуто питання структури норми аграрного права. При цьому показано взаємодію аграрного права з іншими галузями національної правової системи на рівні норм права. Виділено особливості норм аграрного права, які є в значній мірі проекцією особливостей всієї галузі аграрного права. Визначено, що аграрно-правова норма – це встановлене або санкціоноване державою правило поведінки, що є регулятором суспільних аграрних відносин, визначає права й покладає обов'язки на суб'єктів аграрного права, учасників аграрних правовідносин. Показано, що аграрно-правова норма складається лише з двох частин: гіпотези та диспозиції. Санкція в аграрно-правових нормах відсутня. Виділено основні особливості норм аграрного права: 1) спеціальний характер більшості аграрно-правових норм (ці норми співіснують із нормами тих класичних галузей права, з якими вони часто поділяють спільний предмет правового регулювання, співвідносячись із ними як спеціальні та загальні відповідно); 2) зумовленість змісту аграрно-правових норм закономірностями аграрного виробництва (впливає на їх відносну стабільність) та державною політикою в аграрній сфері (зумовлює їх динамізм); 3) значна питома вага тимчасових та кон'юнктурно зумовлених аграрно-правових норм (щодо аграрної реформи, державної аграрної політики, державної підтримки); 4) переважання регулятивних норм за практично повної відсутності охоронних норм. Це пояснюється тим, що правопорядок і законність у сфері аграрних відносин забезпечуються заходами примусу інших галузей права; 5) досить помірний кількість аграрно-правових процедурних норм, що пояснюється недостатньою розвиненістю аграрного законодавства й необхідністю його подальшого вдосконалення в частині здійснення процедурної діяльності.

Ключові слова: *норма права, норма аграрного права, структура норми права, система аграрного права, галузь аграрного права.*

The article is devoted to the essential features of agrarian law rules research. The concept of agrarian law rules is defined on this basis. Author emphasizes the systemic nature of agrarian law rules, their relations with other elements of the agrarian law branch. The criteria for identification of law rules as agrarian law ones is defined. The issue of the structure of agrarian law rules is considered. The interaction of agrarian law with other branches of the national legal system at the level of law rules is demonstrated incidentally. The features of agrarian law rules are distinguished. These features are mostly a reflection of the whole agrarian law branch features. It is determined that the agrarian law rule is a state-established or state-sanctioned rule of conduct, which is a regulator of agrarian social relations, determines the rights and duties of the agrarian law subjects, participants in agrarian legal relations. It is shown that the agrarian law rule consists of only two parts: hypotheses and dispositions. There is no sanction in agrarian law rule. The main features of agrarian law are highlighted as following: 1) most agrarian law have special nature (as these rules coexist with the rules of those classical branches of law, with which they often share a common subject of legal regulation, relating to them as special and general, respectively); 2) agrarian legal rules content is mainly determined by the laws of agricultural production (that affects their relative stability) and by state agricultural policy (that affects their dynamism); 3) there is a significant share of temporary and opportunistic agrarian law rules (on agrarian reform, state agricultural policy, state support); 4) regulatory rules predominant while protective rules are nearly absent. This is due to the fact that the rule of law and legality in the field of agrarian relations are provided by coercive measures of other branches of law; 5) there is a rather moderate number of agrarian-legal procedural norms, which is explained by the insufficient development of agrarian legislation and the need for its further improvement in terms of procedural activities.

Key words: *rule of law, agrarian law rule, law rule structure, agrarian law system, agrarian law branch.*

Постановка проблеми. Норми права є первісними елементами будь-якої галузі права. У нормах права так чи інакше відображаються особливості відповідної галузі. А характеристика норм аграрного права не лише має самостійну цінність, але і дозволяє охарактеризувати саму галузь аграрного права слід з'ясувати сутність аграрно-правових норм.

Питанням правових норм у загальнотеоретичному та галузевих аспектах присвячена доволі значна частина наукових досліджень, що не дивно, враховуючи універсальність наукової конструкції правової норми у методології пізнання правової дійсності. Зокрема, у загальну теорію правових норм зробили значний внесок С.С. Алексєєв, М.І. Байтін, О.Е. Лейст, П.Е. Недбайло, І.Н. Сенякін, Ю.Г. Ткаченко, Л.С. Явіч та ін. В аграрно-правовій науці слід вказати, зокрема, на праці В.М. Єрмоленка, В.П. Жушмана, Ю.М. Крупки, В.І. Семчика, А.Н. Статівки та інших.

Метою статті є визначення поняття норми аграрного права та виявлення характерних особливостей норм аграрного права.

Виклад основного матеріалу. У загальнотеоретичних дослідженнях норми права визначаються різними науковцями по-різному. Так, П.О. Недбайло визначав норму права як чітко визначене формальне правило, встановлене та санкціоноване державою, що виражає обумовлену об'єктивними законами волю і забезпечене державним примусом, з метою охорони і регулювання найбільш істотних і корінних відносин суспільства, шляхом їх закріплення у формі точно визначених прав та обов'язків учасників цих відносин [1, с. 28] або ж як правило належної й можливої в її межах поведінки, яке за певних умов зобов'язує, забороняє або дозволяє ту чи іншу дію. Норма, як зазначив науковець, є імперативом, що поєднується із загрозою невігідних наслідків для будь-кого, хто відійде від її потреб. Будь-яка правова норма окреслює права й обов'язки (або тільки права) учасників суспільних відносин, що нею регулюються; вказує на обставини, за наявності яких ці учасники є носіями конкретних прав та обов'язків; передбачає відповідальність за невиконання її вимог [1, с. 6, 52].

С.С. Алексєєв вказував, що юридична норма – це загальнообов'язкове, формально визначене

правило поведінки, що походить від держави і охороняється нею, яке безпосередньо або разом з іншими такими нормами надає учасникам суспільних відносин певного виду юридичні права і покладає на них юридичні обов'язки [2, с. 203].

На переконання О.Ф. Скакун, норма права – це «цеглина» системи права, первісний компонент, з якого складаються інститути і галузі права [3, с. 50], це формально-обов'язкове правило поведінки (взірець, еталон) загального характеру, що закріплює міру свободи й справедливості, виражає загальні й індивідуальні інтереси (волю) населення країни, служить регулятором суспільних відносин й забезпечується усіма заходами державного впливу, впритул до примусу [3, с. 78].

Як стверджує М.І. Байтін, юридична норма – це початкова частка права, що являє собою загальнообов'язковий, формально-визначений припис, що виходить від держави й охоронюваний нею та є державним регулятором суспільних відносин [4, с. 29]. Вірним є також і те, що юридична норма, як первинний і кінцевий структурний елемент права, перша випробує на собі зміни, що відбуваються. Завдяки своєму універсальному значенню, норма права поширює свої властивості й на інші рівні системи, служить крапкою відліку, одиницею виміру правової матерії [5, с. 18].

Незважаючи на наведене розмаїття поглядів щодо норми права (юридичної, правової норми) зазначимо, що її сутність полягає у тому, що вона є певним приписом, правилом поведінки, мірою належної поведінки, що встановлюється державою.

У юридичній літературі, зважаючи на наведені визначення поняття норми права, називаються ознаки, основні риси норми права. Зокрема, серед них вказують на те, що це правило поведінки, що: (а) формулюється або санкціонується державою і має загальнообов'язковий характер; (б) є формально визначеним; (в) має загальний характер; (г) набуває якостей нормативності й загальнообов'язковості у чітко встановленому порядку; (д) межі його завжди точно визначено; (е) його здійснення забезпечується державою [3, с. 78, 79; 6, с. 361–362]. Вважаємо, що окрім наведеного норму права також характеризує й те, що вона обов'язково «співпрацює» з іншими нормами, разом з ними утворює певні їх «асоціації», «об'єднання», правові інституції

(інститут права, підгалузь права, галузь права). Адже справедливим є те, що будь-яка одинична норма набуває якості, властиву праву в цілому, лише будучи включеною до його загальної системи [4, с. 29], будучи інтегрованою в певну системну цілісність: правовий інститут, галузь права, їх тимчасові (асоційовані) або усталені системні утворення [7, с. 254–255].

З приводу структури норми права в правознавстві також існують доволі усталені наукові думки. Переважна більшість дослідників зазначає, що норма права має свою структуру або внутрішню форму, тобто внутрішню будову, що виражається в її поділі на складники, частини, пов'язані між собою, – це гіпотеза (визначає умови дії норми), диспозиція (встановлює права та обов'язки осіб) та санкція (встановлює заходи відповідальності) [3, с. 88]. Гіпотеза правової норми формулюється законодавством у такий спосіб, щоб визначені ним умови її дії не обмежували свободу правомірної поведінки особи; диспозиція забезпечувала б баланс взаємних прав і обов'язків осіб і сприяла їх реалізації задля досягнення справедливості; санкція – стримувала цих осіб від здійснення неправомірних дій, визначала їм вид і міру відповідальності за наслідками вчиненого правопорушення [8, с. 62]. При цьому, залежно від різних видів правових норм, вони можуть мати різні частини. Так, у регулятивних нормах присутні лише гіпотеза та диспозиція, у охоронюваних – диспозиція (гіпотеза) та санкція [9, с. 214–215].

Можна погодитися з тим, що у сучасній юридичній науці проблема визначення структури норми права може бути зведена до трьох основних груп: 1) норма права складається з трьох елементів (гіпотеза, диспозиція, санкція); 2) норма права складається з двох елементів (гіпотеза і диспозиція або диспозиція та санкція); 3) норма права може складатися як з трьох, так і двох елементів. До окремої четвертої групи можна віднести підходи тих авторів, що нарівні з відомими трьома елементами зазначають й інші (пропонується додатково виділяти суб'єктний склад, об'єкт і мету норми права, тощо) [10, с. 161].

Передусім зазначимо, що з використанням категорії «аграрно-правова норма» конструюється визначення системи аграрного права. Так, наприклад, В.М. Єрмоленко вказує, що систе-

му аграрного права складають правові норми, об'єднані за критерієм їх належності до механізму регулювання аграрних відносин [11, с. 62]; на переконання Н.А. Шингель, система аграрного права – це науково обґрунтоване розташування аграрно-правових норм й інститутів відповідно до їх ролі в регулюванні аграрних відносин [12, с. 10]; як стверджує Ю.М. Крупка, система аграрного права – це сукупність взаємопов'язаних, розміщених у певній логічній послідовності норм і правових інститутів, які регулюють аграрні правовідносини суб'єктів аграрного господарювання [13, с. 17]; В.П. Жушман і А.М. Статівка зазначають, що система аграрного права є сукупністю логічно і послідовно розміщеного нормативного матеріалу за правовими інститутами, норми яких у комплексі закріплюють основні принципи, форми і порядок сільськогосподарської діяльності юридичних і фізичних осіб, регулюють відносини, що виникають між ними, між ними і державою в процесі обробітку землі, виробництва, переробки і реалізації продукції сільськогосподарства [14, с. 19]. Додамо, що через аграрно-правові норми ідентифікуються також і форми аграрного права [15, с. 79-80].

Очевидно, що аграрно-правова норма також є певним правилом поведінки, правилом, що поширює свою дію на суб'єктів аграрного права, учасників аграрних відносин. У переважній більшості випадків аграрно-правові норми встановлюються державою. Проте, на відміну від норм інших галузей права, для аграрного права властива локальна нормотворчість. Тобто значна кількість норм, що можна відносити до аграрно-правових, встановлюються, приймаються самими сільськогосподарськими підприємствами, а держава (через вказівку на це у актах аграрного законодавства) фактично санкціонує дію таких норм.

З урахуванням викладеного можемо запропонувати таке визначення: аграрно-правова норма – це встановлене або санкціоноване державою правило поведінки, що є регулятором суспільних аграрних відносин, визначає права й покладає обов'язки на суб'єктів аграрного права, учасників аграрних правовідносин.

Які ж властивості, ознаки характеризують аграрно-правові норми, вирізняючи їх при цьому від норм інших галузей права?

В аграрно-правовій літературі вказується, наприклад, що норми галузі аграрного права якісно відрізняються своїм «сільськогосподарським» змістом від норм основних галузей права, з якими вони генетично пов'язані [16, с. 60].

На думку В.І. Семчика, головною підставою відмежування спеціальних норм аграрного права від норм традиційного права господарського, цивільного, адміністративного, трудового, фінансового та інших галузей є предмет правового регулювання [17, с. 27].

Як переконує В.М. Єрмоленко, аграрно-правові норми є самодостатнім у можливостях врегулювання відповідних аграрних відносин. Ці норми не є копіюванням (чи дублюванням) правових норм інших галузей права, покликаних врегулювати подібні аграрним відносини (майнові, трудові, земельні та інші), вони спрямовані на охоплення своїм впливом саме специфіки аграрних відносин. При цьому вони не виходять за межі дії подібних норм інших галузей права. Наприклад, аграрно-правові норми, що врегулюють аграрні майнові відносини, базуючись на нормах цивільного та господарського права, не копіюють їхню дію, а враховуючи особливості аграрних відносин, набувають власної специфіки [18, с. 351; 11, с. 46, 62].

Зважаючи на викладене, можемо зазначити, що все ж таки правові норми ідентифікуються як аграрно-правові за ознакою регулювання ними відносин, що належать до предмету аграрного права. Тобто аграрно-правові норми покликані врегулювати аграрні відносини й відносини, тісно пов'язані з ними, – відносини із забезпечення продовольчої безпеки країни й відносини з соціального розвитку села, що в сукупності становлять предмет правового регулювання аграрного права.

Щодо структури або ж внутрішньої будови аграрно-правових норм, то вони складаються лише з двох частин: гіпотези та диспозиції. Санкція як складова структури норми права в аграрно-правових нормах відсутня. Такий стан речей пояснюється тим, що юридична відповідальність як наслідок порушення норм аграрного права має відмінну від аграрно-правової галузеву належність та встановлюється нормами інших галузей права (цивільного, кримінального, адміністративно-деліктного тощо).

Висновки. Аграрно-правова норма – це встановлене або санкціоноване державою правило поведінки, що є регулятором суспільних аграрних відносин, визначає права й покладає обов'язки на суб'єктів аграрного права, учасників аграрних правовідносин.

Правові норми ідентифікуються як аграрно-правові за ознакою регулювання ними відносин, що належать до предмету аграрного права. Тобто аграрно-правові норми покликані врегулювати аграрні відносини й відносини, тісно пов'язані з ними, – відносини із забезпечення продовольчої безпеки країни й відносини з соціального розвитку села, що в сукупності становлять предмет правового регулювання аграрного права.

З позиції структури або ж внутрішньої будови аграрно-правова норма складається лише з двох частин: гіпотези та диспозиції. Санкція як складова структури норми права в аграрно-правових нормах відсутня.

Особливостями норм аграрного права є:

1) спеціальний характер більшості аграрно-правових норм, який проявляється в тому, що ці норми співіснують із нормами тих класичних галузей права, з якими вони часто поділяють спільний предмет правового регулювання, співвідносячись із ними як спеціальні та загальні відповідно. Зазначена особливість на рівні норм права підкреслює специфічний функціональний зв'язок аграрного права з іншими галузями національної системи права. Такий тісний зв'язок норм аграрного права та норм інших галузей права призводить до відсутності чіткого розмежування нормативного матеріалу між галузями, внаслідок чого норми аграрного права часто набувають «подвійної галузевої належності»;

2) зумовленість змісту аграрно-правових норм, з одного боку, закономірностями аграрного виробництва (що впливає на їх відносну стабільність), а з іншого боку – державною політикою в аграрній сфері (що, навпаки, зумовлює їх динамізм);

3) значна питома вага тимчасових та кон'юнктурно зумовлених аграрно-правових норм. Прикладом перших є практично всі норми, що опосередковують аграрну реформу, других – норми, що регулюють відносини у сфері державної аграрної політики, державної підтримки сільського господарства тощо;

4) переважання аграрно-правових норм яскраво вираженого регулятивного характеру за практично повної відсутності охоронних норм. Це пояснюється тим, що правопорядок і законність у сфері аграрних відносин забезпечуються не внутрішньогалузевими заходами правового примусу, а заходами примусу відповідних суміжних класичних галузей права (цивільного,

господарського, трудового тощо), а також загальноохоронних галузей національного права – кримінального та адміністративно-деліктного;

5) досить помірна кількість аграрно-правових процедурних норм, що пояснюється недостатньою розвиненістю аграрного законодавства й необхідністю його подальшого вдосконалення в частині здійснення процедурної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Недбайло П.Е. Советские социалистические правовые нормы. Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959.
2. Алексеев С.С. Общая теория права : Учебник. Москва : Проспект, 2009. 576 с.
3. Теория государства и права : Учебник / под. ред. О.Ф. Скакун. Харьков, 1997. 496 с.
4. Байтин М.И., Петров Д.Е. Система права: к продолжению дискуссии. *Государство и право*. 2003. № 1. С. 25–34.
5. Иванцова А.В. Поняття системи права як внутрішньої її організації. *Осінні юридичні читання* : тези доп. та наук. конф. молодих вчених 12-13 листопада 2008 р. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. С. 17–19.
6. Правові основи майнових і земельних відносин: навч. посіб. / за заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ : Магістр-XXI сторіччя, 2006. 384 с.
7. Морозова Л.А. Теория государства и права : Учебник. Москва : Эксмо, 2007. 288 с.
8. Євграфова Є. Інший погляд на дослідження структури і системи права. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4 (71). С. 52–64.
9. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : учебник. Москва : Юрайт, 1999. 429 с.
10. Ковкель Н.Ф. Логическая и юридическая структура нормы права. *Концептуальные основы развития национальных правовых систем в контексте процессов глобализации и региональной интеграции: постсоветский опыт и перспективы устойчивого развития* : мат. Междунар. науч.-практ. конф. Минск : БГУ, 2011. С. 161–163.
11. Аграрне право України : Підручник / за заг. ред. В.М. Єрмоленка. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 608 с.
12. Шингель Н.А. Аграрное право. Минск : ТетраСистемс, 2008. 160 с.
13. Крупка Ю.М. Аграрне право України : навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2006. 160 с.
14. Аграрне право : Підручник / за ред. В.П. Жушмана та А.М. Статівки. Харків : Право, 2010. 296 с.
15. Єрмоленко В.М. Сучасні джерела і форми аграрного права. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 2. С. 77–83.
16. Багай Н.О. Розвиток науки аграрного права України : дис. ... канд. юрид. наук 12.00.06. Львів, 2002. 243 с.
17. Семчик В.І. Аграрне право як галузь системи права України. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України : монографія* / за ред. В.І. Семчика, П.Ф. Кулинича. Київ : Ред. журн. «Право України»; Харків : Право, 2013. 372 с. С. 13–29.
18. Єрмоленко В.М. Теоретичні засади обґрунтування галузевого характеру аграрного права. *Актуальні питання реформування правової системи України* : зб. ст. за матер. V Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. С. 348–351.